

THEODOR W. ADORNO: Poznámky k literatuře I [Notes to literature I]

Prel. Alžbeta Dyčková a Marek Kettner. Praha: Karolinum, 2024. 312 s. ISBN 978-80-246-5574-1

DOI: 10.31577/WLS.2024.16.4.12

© Institute of World Literature

Slovak Academy of Sciences

© Marcel Forgáč 2024

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0

Je známe, že Adornova reflexia umeleckých foriem tvorí integrálnu súčasť postupov a procesov, ktorými tento nemecký filozof a estetik napĺňa svoje filozofické ambície. A tie nie sú vôbec skromné. Adornova filozofická pozícia, formulovaná ako negatívna dialektika a charakterizovaná aj ako anticipácia francúzskeho postštrukturalizmu (k tomu pozri Michael Hauser: *Adorno: moderna a negativita*, 2005, 17 – 19), prejavuje okrem iného záujem o tie problémové motívy, ktoré už Platón alebo neskôr (v zhode s tradíciou) G. W. F. Hegel pomerne hlasno zavrhlí či vylúčili z okruhu svojich filozofických záujmov: o nekonceptuálnosť, individualitu, partikularitu – v zásade teda o to, čo je vo vzťahu k pojmovému nepojmové, identickému neidentické (bližšie pozri Theodor W. Adorno: *Negative Dialectics*. Prel. E. B. Ashton, [1966] 2004, 8). Práve dialektika ako „myšlení rozporu“ (Hauser 2005, 70), ako myslenie s „dôsledným zmyslom pre neidentitu“ (Adorno 2004, 5) podľa Adorna umožňuje nahliadnúť skutočnosť, že pojmové systémy, ktoré kladú svoje hranice pomocou zjednocujúcich princípov, zároveň týmto spôsobom sprostredkujú ako to, čo nie je identifikované, aj svoje *neidentické*, t. j. to, čo pojem už nepokrýva, čo vylučuje, čo už nie je prípadom pojmu (por. Hauser 2005, 75 – 79; tiež Adorno 2004, 8). Tieto súvislosti potom (v dôsledku) vytvárajú príležitosť na rozvinutie radikálnej kritiky racionality, ktorej nosnou líniou sa v Adornovom prístupe stáva odmietnutie filozofickej tradície a formulovanie z neho vyplývajúceho záväzku „osvobodit myšlení od jeho tradičných filozofických predpokla-

dú“, ako o tom píše prekladateľka, filozofka Alžbeta Dyčková v úvode k recenzovanej publikácii (11).

České vydanie Adornových *Poznámek k literatuře I* (*Noten zur Literatur I*), ktoré boli ako zbierka prvýkrát publikované v roku 1958, obsahuje 16 esejistických textov – z nich prvý, „Esej jako forma“, má kľúčový význam pre porozumenie Adornových pozícií; sám Adorno ho – ako v úvode pripomína Dyčková – označoval za svoj programový text (11). Jeho význam spočíva (okrem iného) v dvoch momentoch: jednak predstavuje jeden z tých krokov, ktoré majú viesť „k osvobození filosofování jako takového“ (12), jednak navrhuje vnímať esej ako formu, ktorá svojím nemetodickým postupom dokáže sprostredkovať to, čo Adorno nazýva duchovnou skúsenosťou (*geistige Erfahrung*). „Duchovná skúsenosť“ je zásadným pojmom Adornovej perspektívy, konvenuje totiž s jeho poňatím *neidentického* – v tomto zmysle sa duchovná skúsenosť „vymyká systematickému myšlení a uniká prímemu jazykovému vyjádrení“ (12). Impulzy duchovnej skúsenosti sú podľa Adorna vrastené aj do tradičného myslenia, to si však „na ně kvůli své formě nedokáže vzpomenout“ (27). Esejistická forma takto profiluje svoje špecifiká z napätia, ktoré vzniká medzi ňou a formou tradičného myslenia (Adorno ju situačne spája s termínmi ako ortodoxnosť, dogmatizmus a podobne). Esej, ktorú Adorno presadzuje napriek (či práve vďaka) jej „špatné pověsti“ (17), sa významuje nedisciplinovanosťou či presnejšie nedisciplinovateľnosťou, ktorá ju však práve tým robí schopnou sprostredkovať to, čo sa

pojmu/systematickému mysleniu/diskurzívnym formám vymyká alebo čo zakrývajú. Ak si pripomenieme dominantnú pozíciu formy tradičného myslenia, teda skutočnosť, že v širších reflexívnych súvislostiach prevládajú práve jej princípy, môžeme Adornovo presadzovanie eseje i jeho vlastné esejistické písanie vnímať ako korektív *moci* (formy tradičného myslenia), cielených manipulácií či redukcií, disciplinujúcich antagonistickú povahu reality: „Zatímco věda podle svých zavedených způsobů klamně redukuje to, co je v antagonistické a monadologicky rozštěpené realitě složité a komplexní, na zjednodušené modely, jež poté zpětně diferencuje podle jejich údajného materiálu, esej naopak setřásá iluzi prostého a v základu logického světa, iluzi, která se tak pěkně hodí k obhajobě pouze jsoucího“ (30).

Širšou, kontextuálnou okolnosťou Adornovo zdôrazňovania významu a funkcií eseje je skutočnosť, že autor v celom svojom diele rozvíja antisystémové formotvorné postupy (k tomu pozri Susan Buck-Morssová: *Původ negativní dialektiky*. Prel. M. Ritter, 2020, 125 – 126), ktorých účelom je „odrážet komplikovanost a nesystematickosti jím popisované zkušenosti“ (Dyčková 2024, 15). Termín „odrážet“ je tu konzekventný: ak sú história, spoločenská realita i ľudia samotní rozporuplní, potom by moderné myslenie malo jednak prijať formu *mimésis* (por. Hauser 2005, 19, 138), jednak uplatnením rozporuplnosti či fragmentárnosti „deptat kategorizující, definující mentalitu“ a zdôrazniť tým (proti nej) svoju flexibilitu, ktorá sa vystriíha dogmatizmu (Buck-Morssová 2020, 126). Žáner-forma eseje sa v naznačených súvislostiach Adornovi javí ako vhodné médium na uskutočnenie týchto zámerov. Esej vníma ako kritickú formu *par excellence*, jej tendenciou totiž odjakživa bolo „likvidovat názory, a to včetně těch, ze kterých sama vychází“ (2024, 33). Subverzívna intencia eseje je namierená predovšetkým proti metódam a predpokladom vedeckých postupov; esej jednoducho odmieta hrať „podle pravidel organizované vědy“ (24), na počiatku ktorej stáli štyri karteziánske pravidlá formulované

v Descartovej *Rozprave o metodě*. Esejistická forma tak predstavuje protest proti týmto pravidlám, esej v tomto kontexte napríklad prejavuje nevôľu vyvodzovať myšlienky v náležitom poradí a postupovať od najjednoduchšieho až k znalosti najzložitejšieho; ona sama vychádza priamo z najkomplexnejších súvislostí a požaduje, aby „hned v prvním kroku bylo myšlení o věci stejně mnohovrstevnaté jako věc sama. Slouží tak jako korektiv zabeđené primitivnosti, která vždy doprovází převažující *ratio*“ (29 – 30). Zároveň ohlasuje potrebu zrušiť teoreticky zastarané nároky na kontinuitu tým, že ako bytostne vlastné znaky svojej formy prezentuje diskontinuitu a myslenie v zlomkoch. Jej motiváciou je to, že „zlomkovitá je sama realita“ (31); ak veda presadzuje jednoznačnosť logického poriadku, potom „nás klame o antagonistické podstatě toho, čemu je tento řád vnucován“ (31). Kontradiktórnosť esejistickej formy voči diskurzívnym metódam však nemá viesť ku konštatovaniam, ktoré by v nej chceli vidieť formu nelogickú. Adorno trvá na tom, že esej nie je nelogická – s logickými pravidlami korešponduje do tej miery, do akej musí celok jej viet do seba náležite zapadať. Ak esej obsahuje rozpory, potom sú to iba tie, „jež zakládá věc sama“ (37).

Esej sa teda ako forma sústreďuje na odkrývanie toho, čo ortodoxnosť myslenia na veci cielenie zakrýva (39). Dosahuje to narušovaním ortodoxnosti, čo je proces, ktorého súčasťou je napríklad aj odmietnutie eseje definovať vlastné pojmy. Pokiaľ vedy pracujú s predstavou (Adorno tu hovorí o povere), že „pojmy jsou o sobě neurčené a určují se jen pomocí svých definic“ (27), esej predkladá svoje pojmy priamočiaro, bezprostredne, pretože „chápe, že požadování striktních definic dlouho sloužilo k tomu, aby se ustanovujícími manipulacemi s významy pojmů odstranil iritující a nebezpečný aspekt věcí, jež v pojmech žijí“ (27). Esej v tejto súvislosti rešpektuje, že všetky pojmy sú implicitne konkretizované už jazykom, v ktorom sa nachádzajú, pričom k ich spresneniu dochádza iba na základe ich vzájomných vzťahov. Pojmy, nepreddefinované, uvoľne-

né pre kryštalizáciu v procese „proplétaní se“ vo vzájomných vzťahoch, už nevytvárajú súvislý rad operácií a myšlienka sa tu nevyvíja jednosmerne (27). Naopak, v tejto situácii pojmy iniciujú konfigurácie, ktoré sprostredkujú duchovnú skúsenosť ako to, čo „ukazuje“ neidentické: „Esej pojíma tuto zkušenost jako svůj vzor [...]. Eseji jde [...] o vzájemné působení jejích pojmů v procesu duchovní zkušenosti“ (27 – 28). Ak teda esej sprostredkúva duchovnú skúsenosť, robí tak svojou vlastnou (jedinečnou) pojmovou organizáciou (28).

Vyššie anotované momenty Adornovho záujmu o duchovnú skúsenosť možno zachytiť v ďalších esejach zbierky. Tie tematizujú diela i koncepcné súvislosti tvorby takých autorov ako Homér, Heinrich Heine, Honoré de Balzac, Ernst Bloch, Marcel Proust, odkazujú však afirmatívne alebo polemicky na celú plejádu osobností kultúrnych (umeleckých) dejín a prepájajú ich diela, postoje, názory či myšlienky so širokým spektrom typologických problémov. Výberovo/atomisticky možno spomenúť tematické komplexy dotýkajúce sa: antimýtkej intencie epickkej naivity (esej na túto tému sprevádza úvahy o homérskej epike, ktoré formuloval Adorno spolu s Horkheimerom v *Dialektike osvietenstva*); používania cudzích slov, ktoré okrem iného dokazujú nemožnosť jazykovej ontológie; významu interpunkčných znamienok a ich podielu na rozpade jazyka; postavenia rozprávača v románovej forme, ktorá žiada zavedenie estetickkej dištancie a tým i kapituláciu pred všemocnou skutočnosťou; muzikálnosti románových foriem; konfrontácie empirického Ja s jeho neidentitou (u Prousta) a podobne. Mimoriadne podnetná je tiež esej, ktorej zámerom je pochopiť Beckettovu hru *Koniec hry* tak, že sa bude snažiť pochopiť jej nepochopiteľnosť, „čili konkrétne rekonstruovať smysluplnou souvislost spočívající v tom, že hra smysl nemá“ (258). Sledujúc tento zámer Adorno zároveň rozvíja kritiku

existencializmu, ktorý Beckett v mnohom prekonáva.

Na záver ešte poznámka o podmienkach diskurzívneho vzťahovania sa k Adornovým esejam. Konštatovať Adornovu nezrozumiteľnosť alebo zdôrazňovať zložitnosť jeho textových kompozícií (Dyčková 2024, 14) by sa zdalo byť nevinnou rétorickou figúrou, keby sa v tom neprehrádzali obmedzené možnosti diskurzívnych foriem myslenia, o ktorých Adorno tak často hovorí. Platí totiž to, čo formulovala už prekladateľka Dyčková (14), totiž že Adorno tvorbu ním preferovaných autorov vníma predovšetkým cez ich potenciál prispieť k odhaleniu duchovnej skúsenosti; ich diela v sebe prenášajú „něco, co se vymyká systematicky popsatelné objektivitě“ (14). To spolu s vyššie uvedenými charakteristikami eseje dáva dôvod konštatovať náročnosť pokusov diskurzívne sumarizovať, a teda *de facto systematizovať* obsahy Adornových esejí o literatúre. Autor predváža „praxis“ svojho programového textu a necháva momenty svojich esejí preplietť sa „jako vláknou ručně vázaného koberce“ (27). Len výpočet týchto momentov a opis vzťahov, ktoré medzi sebou nadväzujú, by bol/by musel byť rovnako nasýtený ako hustota textúry Adornových esejí. Jeho eseje, vychádzajúce z najkomplexnejších súvislostí a trvajúce na mnohohrstevnatosti myslenia (o literatúre), takto metakomunikačne vystavujú diskurzívne žánre (ako napr. recenzie) skúsenosti ich vlastnej nedostatočnosti – v tom rezonuje predĺžené gesto šibalskosti Adornovej dialektiky. Povešť o enigmatickosti Adornovho myslenia nevyhnutne založilo systematické myslenie.

MARCEL FORGÁČ

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy

Filozofická fakulta

Prešovská univerzita v Prešove

Slovenská republika

marcel.forgac@unipo.sk

ORCID: 0000-0003-1078-2061